

A KÍSÉRLET „SZIMBOLIKÁJÁRÓL” – ÚJRA

Köszönetnyilvánítással kezdem: hálás vagyok, hogy a Pszichológia szerkesztősége alkalmat adott arra, hogy még egyszer hozzászólhassak a vitához. Bizonyára ezt a lehetőséget azért biztosította, mert több hozzászóló reflektált soraimra. E reflexiókra szívesen próbálok válaszolni.

Eredeti hozzászólásom azzal végződött, hogy konstruktív vitát javasoltam. Nos, úgy vélem, ez csaknem megvalósult. Legalábbis megkezdődött. Elismerés illeti a szerkesztőséget azért, mert ilyen korrekt hangnemet tudott fenntartani, miközben megszólalni engedte az ellentétes nézeteket, igyekezett valódi vitát létrehozni. Nem emlékszem, hogy a pszichológiai szakirodalmunkban volt-e már ehhez fogható vita.

A konstruktív, tárgyyszerű hangnemnek jótékony hatásait magam is érezhetem. Minden hozzászólást érdekesnek és figyelemreméltónak érzek, mindegyiktől sok gondolatot kaptam, megállapításait folyamatosan mérlegelem. Szívesen hagyom magam meggyőzni, lehet, hogy némelyik érv majd utólag is meggyőzően hat rám.

Egyelőre azonban maradéktalanul képviselem mindazt, amit eredeti hozzászólásomban kifejezésre juttattam. Röviden összefoglalva, váltig állítom, hogy a kísérlet kultusza, intézményes túlértékelése hátrányos a pszichológia fejlődése és társadalmi alkalmazása szempontjából. Professzionális ideológia, amely előnytelenül és előítéltszerűen megkülönböztet, és amely egyeseket hozzásegít ahhoz, hogy a pszichológia társadalmi intézményrendszerében uralmat tartsanak fenn. Az uralom – kontroll – biztosítja, hogy a professzionális szocializáció a kísérletes szemlélet eszméit vigye tovább, hogy a társadalom által a pszichológiának juttatható erőforrások nagyobb része a kísérletes kutatások támogatására legyen fordítható, és hogy így megmaradjon a „diszkontinuitás” a kutató és nem kutató, a tudományos és a „nem tudományos” pszichológusok között (a kísérlet ugyanis feltételfüggő, kísérletezni kísérletes intézmény és lehetőségei nélkül nem lehet, aki tehát nem „kísérletes”, az a maga helyén aligha válhat azzá).

Ismét tudom, hogy a kép sematikus. De lényegében érvényes. Ezt jól mutatja a mindennapi tapasztalat. Erre persze nem illik hivatkozni. Számok, adatok kellenének, legcélszerűbben kísérlet. Czigler István szememre is veti, hogy a kísérletes szemlélet hatalmát külföldön és idehaza semmivel sem bizonyítom. Mivel két évtizede benne élek a pszichológia világában, azt hittem, kumulatív tapasztalataim is mérvadóak. Követem például a nemzetközi és hazai szakirodalmat, szerénytelenül állítom, az átlagnál extenzívebben, folyamatosabban, gondosabban. Számos országból vannak közvetlen benyomásaim, megfigyeléseim. Eléggé behatóan ismerem a hazai tanterveket, amelyek a pszichológia oktatásában érvényesek, ismerem a tankönyveket, jegyzeteket, előadásokat. Össze lehetne számolni dolgokat, de azt hiszem, annyira szembetűnő annak érvénye, amit állítok, hogy ez felesleges lenne. Örömmel látom, hogy Hunyady György megtette ezt helyettem, amerikai tanulmányútja lehetőséget adott neki arra, hogy a szociálpszichológia ilyen rejtett uralmi viszonyait átlássa. Számszerűen támasztja alá azt, amit állítottam. Ha ez a helyzet a szociálpszichológiában, várhatunk-e ettől eltérőt a személyiségkutatásban vagy a lélektan más – egyén, illetve idegrendszerközelibb – területein? A Hunyady által leírt helyzet hogyan állhatott elő? A szociálpszichológia „uralkodó elitje” hogyan szerezte rangját, súlyát? Tényleges tudományos teljesítménye, ne-

tán nagyobb társadalmi tudományos hatékonysága révén? Nem egyszerűen azért, mert azzal, amit csinált, jobban megfelelt a kísérletes pszichológiai értékrend követelményeinek? Nem azért-e, mert eredményes volt a „lovagi tornán”, mert tudott úgy viselkedni a szakmájában, ahogyan a „középkori spanyol udvartartás” etikettje megkövetelte?

Szándékosan, provokatív céllal fogalmazok így, noha tudom, hogy a „tudományban” így nem illik beszélni, nem szabad így átminősíteni a tudományos indítékokat, a „dolgozószoba” érveit (ahogy Czigler kifejezte). Csak az a mentségem, hogy a mindinkább kibontakozó tudomány-, illetve ismeretszociológia is hasonlóan fogalmaz (és mind többször veszi példáit már a viselkedés kutatásából), hasonlóan veti fel a professzionális ideológiák és a professzionális érdekek szerepét a tudományos meggyőződésben, szemléletekben, iskolákban. Ezenkívül még arra is hivatkozhatok, hogy világszerte valódi egyenlőtlenség uralkodik a munkalehetőség, sőt az egyszerű megszólalás terén is a kísérletes szemlélet javára, és ebben a helyzetben a kívülrekedtek, a hátrányban levők fogalmazási radikalizmusa talán jobban megbocsátható.

Túlzottan részletesen nem érvelhetek. Egyrészt érdekről szoltam és szólok, kell-e ezt, ennek jelentőségét tényleg bizonyítani? A kísérletes lélektan legszebb területe a tanulás kutatása. Ebben az érdekek szerepe kísérletesen bizonyított. Ha ezt a princípiumot most tagadjuk, akkor a kísérletes megközelítés legértékesebb hagyományát vonjuk kétségbe, ami pedig az emberekkel folytatott pszichológiai kísérletezés legnagyobb volumenét foglalja magában. Avagy a pszichológus lenne az egyetlen, akire az érdekviszonyok nem vonatkoznak? Akinek esetében a „dolgozószoba” a „konyhától” független motivációkat tartana életben? Ez aligha hihető. A magam részéről nagyon fontosnak tartom a „konyha” dolgait, amelyek természetesen esetünkben nem egyszerűen anyagi juttatások, noha nyugati országok egyetemén és kutatóintézeteiben ezek sem elhanyagolhatók, ha beszámítjuk a „fringe benefit”-eket is (nemcsak a „sabbatical year”-t, a külföldi meghívások, vendéglődési szereplések, tudományos kiküldetések stb. lehetőségeit, hanem a „grant” felhasználásának különböző perspektíváit is). Számottevő a szakmai hatalom „konyhailag” megnyilvánuló, de nehezen megfogható gratifikációinak befolyása is. Talán érdemes a „magyar konyháról” külön is szót ejteni, nálunk a több szabadidő, a relatív felelősség hiánya (szemben a klinikus pszichológussal vagy a munkapszichológussal), a világnézeti biztonság (a kísérletezés eo ipso materialista) mellett azért nem elhanyagolható a külföldi — általában amerikai — tanulóév (mennyi lehet ennek az értéke vajon? — erre csak utazási irodák árfolyamai adhatnak támpontot) és a fizetett kongresszusi kiutazás lehetősége. A „konyha” értelmezésében célszerű pszichológusokban gondolkodni és elfeledkezni arról, hogy pszichológiai kérdésekbe mindenféle dilettánsok is belebeszélhetnek, például orvosok, akiknek „konyhai” viszonyairól derős kép él a köztudatban.

Másrészről itt a munkalehetőségek, a megszólalási lehetőségek kérdése. A munkalehetőségekről — az igazi kísérletes tevékenység feltételigényessége kapcsán — szoltunk. A „konyhai” kérdések vetületében már szóba került a megszólalás joga. Továbbra is állítom, hogy nehéz olyan nézeteket képviselni, amelyek a kísérlet rangját kérdőjelezzik meg. Pléh Csaba írja, hogy nem szabad elfeledkezni arról, hogy a kísérletkritikai nézetek is kísérletesen jöttek létre (Orne, Rosenthal és mások). Ez azonban csak azt jelenti, hogy egyedül az „uralkodó elit” tagjainak, a kísérletes múlttal rendelkezőknek van joguk arra, hogy kritikai szempontokat hangoztassanak, és nekik is csak akkor, ha

kísérletesen bizonyítják mondanivalójukat. A kívülálló nem kap szót a legnagyobb befolyással bíró szakfolyóiratokban (jól tudjuk, melyek ezek, hadd ne soroljam őket) és más kiadványokban. Ami ezenkívül jelenik meg, azt nem veszik figyelembe, azzal nem vitatkoznak. Hazai viszonylatban is így van ez. Át lehet nézni az elmúlt két évtized irodalmát, nyilvánvalóan ez bizonyosodik be. Az utóbbi évtizedben bizonyos könyvkiadók megjelentetnek nemcsak kísérletes frásokat, de ezek a kiadványok nem rendelkeznek presztízzsel a kísérletes elit számára. Az Akadémiai Kiadó pszichológiai kiadványait kell figyelembe venni, és akkor nyilvánvaló a kísérletes és a kísérletközeli munkák előnye. Hasonló a helyzet más országokban. Mint ahogyan hasonló abban, hogy „ifjúi szívek urának maradni — nem adatik meg mindenkinek” — vagyis az egyetemek a kísérletes szemlélet biztos uralma alatt állnak. Tapasztalataim nem erősítik meg Cziglert a tananyag pluralitását illetően. Különösen ha a tananyagot történeti perspektívában szemlélem. Mert az utóbbi időben, tudom, vannak speciálkollégiumok korábban el nem ismert témákról és a hivatalos tananyagban is szóba kerülnek olyan szerzők, mint akiket Czigler említ. De a képzés súlypontja mégis a kísérletező pszichológus-tudós képzés, olyannyira, hogy a „nem kísérletesek” információs anyaga szinte imponderabilia marad. Nekikezdehetnék, hogy ezt adatokkal bizonyítom, de sajnálom tőle a nyomtatási terjedelmet. Inkább „kísérletes” módon ajánlom fel a tisztázás lehetőségét annak, aki nem hiszi el: fogadást kínálok, hogy mindezt adatszerűen is bebizonyítom.

A megszólalásról még annyit, hogy ilyen típusú vitára sem volt még példa a magyar irodalomban. Paradoxia, hogy most a Pszichológia hasábjain nyílik erre mód. Ne vegye úgy az Olvasó, hogy beleharapok az engem tápláló jóságos kézbe, amikor arra utalok, hogy ez a lap is (tisztesség széles látókörű, fair szerkesztőinek) lényegében a kísérletes lélektan lapja egy olyan országban, ahol kb. 2000 pszichológus él és dolgozik, és ezek közül néhány tucat felel meg a kísérletesség kritériumainak, és ennek kb. kétháromszorosa aspirálhat még az ilyen rangra. A többi pszichológus számára rendelkezésre áll még egy lap, alig nagyobb évi terjedelemmel, miközben az alkalmazott ágazatoknak nincs lapjuk, még a pszichiátriának sincs, ami pedig a pszichológusok talán legnagyobb munkaadója.

Mindez véletlen, esetlegesség lenne? Alig hiszem. Nemzetközi és hazai tágabb perspektívák miatt sem. Vajon véletlen lenne, hogy a világon mindenütt — de nálunk és környezetünkben különösen — ilyen nagy szerepe van a pszichológiában az élettannak? Nem a kísérlet mesterséges kultusza miatt tűnik úgy mindenütt, hogy az igazi kísérletező a viselkedés élettannával foglalkozó szakember, arra bízható rá a pszichológia felügyelete, az az igazi tudós? De tovább tágíthatjuk a képet, a pszichológiában is és a háttérterületeken is olyan aránytalan a kísérletnél egzaktabb — igaz, a pszichológia létjogosultságát szinte tagadó — idegéletteni, neuroendokrinológiai (vagy modernebb műszóval: pszichoneuroendokrinológiai) adatok súlya, hogy ez hovatovább új esoteriához vezet. Az adatok maguk jó biztonságfokúak, megfelelő kontrollokkal bírnak, csak éppen a viselkedésre vonatkozó relevanciájuk igazolható nehezen, ám ennek igazolásától mintegy „mentesülnek” a vizsgálatok, olyan nagy irántuk az elfogultság. Az orvosi szaksajtóban követhető nyomon, mi a sorsa a kétkedőknek. Eleve megkérdőjeleződik szólásszabadságuk, hiszen ők nem végeznek hasonló vizsgálatokat, csak hasonló egzaktágú adatok birtokában lenne szabad állást foglalniuk stb. Néhány évnek kell eltelnie, mire maguk a kísérletezők revideálják állításait, addigra azonban már teli vannak az

új felismerésekkel a magazinok is, és sokan szinte tankönyvi érvényűnek veszik a gyorsan leszűrt következtetést. A pszichiátriában legutóbb a dexamethason-teszt példája mutatja ezt, ami az „endogén” depresszió szuverén diagnosztikai eszközének és egyben ontológiai bizonyítékának kiáltódott ki az említett mechanizmusok alapján, és amelynek pünkösdi királysága most van lealkonyulóban.

A tágabb perspektíva jegyében kell megemlíteni, hogy tudományszociológiai vizsgálatok a természettudományok történetében és tudományfilozófiájában is kimutatják a kísérlet túlértékelését. Ez odáig ment, hogy Galilei egyik művének fordításából önkényesen kihagyták azt a részt, amelyik a nem kísérletesen nyert ismeretek jelentőségét hangsúlyozta, és a fordítás a kísérlet apotheosisa lett (az erre vonatkozó adatokat Frank J. Sulloway idézi „Freud. Biologist of Mind” című könyvében, 1979, Basic Books, N.Y., 420. oldal). Általában a „kísérlet” csak egy jelképes „jéghegy” csúcsa, ezért is beszéltem a kísérlet „szimbolikájáról”, a kísérlet említésekor a matematikai bizonyítási apparátus, a számszerűség divatja, az empiria beszűkített értelmezése a lényeg inkább, mint az „igazi” tudományosság oltalma, ennek a szimbóluma a kísérlet. Nagyon fontos kiemelni azt, hogy akik a kísérlet egyeduralmát, „zsarnokságát” kifogásolják, nem akarják megtagadni azt, csupán szeretnék létjogosultságot teremteni az empiria más formáinak is. Leginkább az a meggyőződésük, hogy a tudományos megismerésben nagy szerepet játszanak nem kísérletes, esetenként mennyiségileg nem alámasztható módszerek is. A pszichológiában például a megfigyelés, a következtetés és az analógiás vonatkoztatás sokféle módszere (ne feledjük, hogy ez utóbbinak például a kibernetika és a rendszerelmélet adott alapokat), a fogalmi tisztázás és az elméletalkotás diszciplinált folyamata stb. Főleg a szemantikai elemzésnek tulajdonítok fontosságot, hiszen a pszichológia óhatatlanul is olyan bonyolult összefüggésekkel kénytelen foglalkozni, amelyek csak nagyon drasztikus redukcionizmus árán kezelhetők szűken értelmezett empirikus módszerekkel, és amelyeken a hétköznapi gondolkodás vagy az ún. spekulatív hagyomány kategóriái élnek. Mindenki tudja, hogy jogos stratégiai cél a kísérletes feltárás célja, hiszen minden józan gondolkodó tisztában van azzal, hogy a biztonsággal alkalmazható szabályszerűség mindig kísérletben igazolódik, mint ahogyan az alkalmazás azután maga a rutinizált kísérlet. Csakhogy a kísérlet – különösen az ember szociális viselkedése és nyelvi jelentéstartalmakban tükröződő élményvilága szempontjából – nem szakadhat el más megismerési módoktól, mert akkor elszakad a releváns valóságtól is. Csupán erről van szó a vitában, ezért teljes félreértésnek tartom Vereczkei Lajos gondolatmenetét, aki a bátortalan kísérletkritikát mindjárt azonosítja valamilyen agnoszticizmussal. Ezzel a kísérlet „szent tehén” státusát veszti védelembe. Hódi Sándor az, aki jobban látja a helyzetet, érti, hogy a szillogizmus nem megfordítható, a kísérlet túlértékelésének bírálata nem a kísérlet tagadását és valamilyen alternatív episztemológia igényét jelenti. Úgy vélem, „kísérletesek” és „kritikusok” azonos célért harcolnak, és többre mennének, ha szót értenének egymással. Igaza van Marton Magdának abban, hogy a teljes, tehát kísérletesen is szimulálható, megtestesíthető megismerés összetett kérdésekben igénybe vehet akár évszázadokat, az igazi kutatót ez nem rettent el, és nem kell, hogy módszertani kompromisszumra kényszerítse. Csak abban nincs igaza, hogy oly summásan veti el a megismerés összes többi módszerét és sorolja a „spekuláció” fogalomkörébe. Szerintem sok évszázad elméleti, fogalmi tisztázó munkájának ugyanúgy megvan a létjogosultsága, mint a kísérleti közelítésnek

és nagyon lehetséges, hogy ez a ma türelmetlenül elutasított ismeretkorpusz nagyon fontossá válik, és egyszer a kísérletes közelítést is megtermékenyíti. Jó példa Cattell közelítése, szívesen belemennék, de monográfiányi terjedelmet és nagy apparátust igényelne, míg kimutatnám, mennyire jól illusztrálja ez a tematika az uralkodó empiriakultuszt, hol válik a „kísérletes”, azaz metrizáló, matematikailag bizonyító közelítés fokozódóan életidegenné és érvénytelenné, amint a mindennapi vagy a klinikai valósághoz érünk az alkalmazásban. Szoros analógiaként kínálkozik aktuális olvasmányom, kitűnő svájci tanulmány arról, hogy az empirikusan igen jól ismert neuroleptikumok és antidepresszáns gyógyszerek alkalmazása egyáltalán nem prognosztizálható még rövid távra sem, pedig ezek a szerek éppen erre az alkalmazásra készültek (B. Woggon: *Prognose der Psychopharmakotherapie. Klinische Untersuchungen zur Voraussagbarkeit des Kurzzeittherapieerfolges von Neuroleptika und Antidepressiva*, 1983, F. Enke, Stuttgart).

Csak előző írásom konklúzióját tudom tehát ismételni, folytassuk ezt a vitát, tartsuk elevenen a témát. Egészen természetes, hogy ebben a vitában a kísérletes empiria képviselőinek véleménye nagy figyelmet kap és érdemel. Így hát Marton Magdának nem kell „titkon remélnie”, hogy amit ő ír a különböző irányzatok összekapcsolási lehetőségeiről vagy bármiről, ami a pszichológia lényeges kérdéseit érinti, azt esetleges vitapartnerei is elolvassák. Ez természetes is. Nincs is más számukra, mint az irodalom figyelmes követése és átgondolása, hiszen nincs tudományos súlyuk, kutatóteamjük, műszerparkjuk és értékes kísérleti állatállományuk vagy biztonságuk, ami az elfogadotthoz való tartozásból eredhet.

Buda Béla
OTSI, Budapest

A VITA NÉHÁNY TANULSÁGA

I.

Amikor elfogadtam a felkérést, hogy a pszichológiai kísérlet jelentőségéről, távlatairól vagy éppen válságáról szóló vitairatok és hozzászólások tanulságait valahogy összegezzem, még nem tudtam, milyen nehéz feladatra vállalkozom. A feladat elsősorban azért nehéz, mert a vitában magam is részt vettem – sőt talán annak megindítója voltam – és természetesen elköteleztem magam egy bizonyos álláspont mellett. Viszont mindjárt a kezdeti próbálkozásnál úgy éreztem, a tanulságok levonását csak teljes pártatlansággal tehetem. Nem tudom, sikerült-e ezt kielégítően megvalósítanom – bizonyos azonban, hogy teljességgel törekedtem rá.

Buda Béla*, bár előrebocsátja, hogy lényegében Gergen fejtegetéseivel ért egyet, bevezető soraiban mintha csökkenteni igyekeznék az ellentéteket a pszichológiai kísérletezés válságát illető nézetek között. De végül is úgy véli, az ellentét nem azokban a

*A szerző itt és a továbbiakban Buda Béla első hozzászólásával foglalkozik (a szerk.).